

कृषी मालाचा खर्च आणि किंमत यांचे विश्लेषण

प्रा. संदे राजेसाहेब नबी

सहाय्यक प्राध्यापक,

आदर्श महाविद्यालय, विटा.

Email: - sanderaj2013@gmail.com

गोषवारा

भारत हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान देश असून तेथील ६० टक्के लोकसंख्या त्यांच्या उपजीविकेसाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. शेती हे आर्थिक विकासाचे इंजिन आहे त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशात शेतीचा विकास होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण आधुनिक काळातील शेतीच्या वाढत्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वाढत्या गुंतवणुकीतून कृषी विकास शक्य आहे. परंतु, भारतातील बहुसंख्य शेतकरी बचत करत नाहीत त्यामुळे त्यांना उच्च उत्पादन आणि उत्पादकता प्राप्त करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जावर अवलंबून राहावे लागते. तथापि, प्रतिकूल हवामान आणि हवामान घटकांमुळे शेती नेहमीच असुरक्षित राहिली आहे त्यामुळे शेतकरी संसाधनांवर त्यांचे नियंत्रण वाढवू शकतात. हवामानाच्या अस्थिरतेतील बिघाडामुळे (प्रामुख्याने मान्सून) आणि शेतीमालाला मिळणारा मोलाचा भाव यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट होते. शिवाय, कर्जमुक्तीसाठी बाजारातील परिस्थिती आणि किंमतीची पर्वा न करता, शेतकऱ्यांना आपला माल विनामोबदला किंमतीतही विकावा लागतो. या परिस्थितीत, निर्णय घेणाऱ्यांनी कृषी उत्पादनासाठी योग्य किमान आधारभूत किंमत (एमएसपी) जाहीर करून शेतकऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यावर भर दिला पाहिजे. एमएसपी मुळे अन्नधान्य उत्पादन सुनिश्चित होते त्यामुळे शेतकऱ्याला फायदेशीर उत्पन्न मिळविण्यात मदत करते ज्यामुळे देशात पुरेसे अन्नधान्य उत्पादन सुनिश्चित होते. या अभ्यासात अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली दुय्यम माहिती पुस्तके, जर्नल्स आणि इतर नियतकालिके आणि सरकार आणि इतर एजन्सींच्या अहवालांमधून गोळा केली जाते.

१. प्रस्तावना:

अॅग्रीकल्चर हा शब्द लॅटिन शब्द "एजर अँड कल्चर" पासून आला आहे. Ager म्हणजे जमीन/फील्ड आणि कल्चर म्हणजे मशागत. म्हणून शेती या शब्दाचा अर्थ जमिनीची मशागत असा होतो. शेती हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. देशातील दोन तृतीयांशहून अधिक कर्मचारी कृषी कार्यात गुंतलेले आहेत. देशांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे. कृषी क्षेत्राचा वाटा सातत्याने घसरत होता. सन १९६०-६१ जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा ४७.६ % होता, १९७०-७१ मध्ये ४७.७%, १९८०-८१ मध्ये ३५.७ %, १९९०-९१ मध्ये २९.५%, २०००-०१ मध्ये २२.३%, २०१०-११ मध्ये

१४.४%, २०१२-१३ मध्ये १७.३%. भारताने स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. भारत हिरव्या, पांढऱ्या, पिवळ्या आणि निळ्या क्रांतीच्या टप्प्यातून गेला आहे. भारत फळे, दूध, काजू, नारळ आणि चहाच्या उत्पादनात प्रथम आहे. भारत भाजीपाला, गहू, साखर आणि मासे उत्पादनात दुसऱ्या तर तंबाखू आणि तांदूळ उत्पादनात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. ग्रामीण भागात लोक मोठ्या संख्येने राहतात आणि त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून असतात. शेतीच्या उत्पादनात भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. जीडीपीमध्ये कृषी आणि कृषी संलग्न क्रियाकलापांनी १४.२% योगदान दिले आहे. जवळपास ५८% लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे. आज कृषी क्षेत्र हे सर्वात मोठे आर्थिक क्षेत्र आहे आणि भारताच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे सर्वसमावेशक वाढीसाठी भारतीय शेतीचा विकास आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा कृषी विकासाच्या प्रक्रियेत अवलंब केल्याने शेतीतील अनेक धोके कमी होतात. लोकांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यास कृषी क्षेत्र मदत करते. त्यामुळे शेती हे जगातील अत्यंत महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. शेती हे निसर्गाने दिलेले मोफत उत्पादन देणारे एकक आहे. शेतीमध्ये पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन (मासे पालन), दुग्धव्यवसाय, रेशीम व्यवसाय, रोपवाटिका, मेंढ्यांचे पालन इत्यादींचा समावेश होतो कृषी क्षेत्र उद्योगांना अन्न, खाद्य, फायबर, इंधन, फर्निचर आणि कच्चा माल पुरवतो. शेतीमध्ये उत्पादनासाठी वनस्पतींची वाढ आणि प्राण्यांचे संगोपन यांचा समावेश होतो. त्यामुळे निसर्गातील जैविक समतोल राखण्यास मदत होते.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

शेतीच्या खर्चाचे आणि किंमतीचे विश्लेषण करणे हे अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सध्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. निवडलेल्या पिकांच्या खर्चाचे विश्लेषण करणे.
२. निवडलेल्या पिकांच्या किंमतीचा अभ्यास करणे.

३. संशोधन कार्यप्रणाली:

प्रत्येक संशोधनासाठी विशिष्ट कार्यपद्धती आवश्यक असते त्यामुळे सध्याच्या संशोधनासाठी विशिष्ट पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी, संशोधकाने दुय्यम स्रोत वापरला आहे. अभ्यासाचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. अभ्यासासाठी आवश्यक असलेला दुय्यम माहिती पुस्तके, जर्नल्स आणि इतर सरकारी वेबसाइट, नियतकालिके आणि अहवाल इत्यादींमधून गोळा केला जातो.

४. अभ्यासाची मर्यादा:

या संशोधनाची मर्यादा मोठी असून सध्याचे संशोधन केवळ कृषी खर्च आणि किंमतीशी संबंधित आहे. संशोधकाने कृषी खर्च आणि किंमतीचे सर्व परिमाण समाविष्ट केलेले नाहीत. या संशोधनाचा निष्कर्ष इतरांना लागू होणार नाही.

५. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व:

५.१ उपजीविकेचे साधन-

भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. जवळपास ५८% लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात गुंतलेली आहे.

५.२ अन्न आणि चारा द्या-

कृषी क्षेत्र लोकांना अन्न आणि पशुधनांना चारा पुरवते. म्हशी आणि गायी दुधाच्या स्वरूपात अन्न देतात. ते शेतीच्या कामकाजासाठी शक्ती देखील प्रदान करतात. लोकांच्या अन्नाच्या गरजाही कृषी क्षेत्राने पूर्ण केल्या.

५.३ राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचे योगदान-

कृषी क्षेत्राचा देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा सर्वाधिक आहे. कृषी क्षेत्राचा वाटा सातत्याने घसरत होता. १९६०-६१ मध्ये जीडीपीमध्ये शेतीचा वाटा ४७.६%, १९७०-७१ मध्ये ४१.७%, १९८०-८१ मध्ये ३५.७ %, १९९०-९१ मध्ये २९.५ %, २०००-०१ मध्ये २२.३%, २०१०-११ मध्ये १४.४ %, २०१२-१३ मध्ये १७.३% होता.

५.४ रोजगारासाठी मोठे योगदान-

देशातील दोन तृतीयांशहून अधिक कर्मचारी कृषी कार्यात गुंतलेले आहेत. भारत ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे. भारतातील अधिक लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील ५८% कर्मचारी कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहेत आणि खाजगी क्षेत्रातील एकमेव व्यवसाय आहे.

५.५ औद्योगिक विकासाचे स्रोत-

उद्योगाच्या विकासात कृषी क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते कारण विविध उद्योगांना कृषी आणि संबंधित क्षेत्रातून कच्चा माल मिळतो. वस्त्रोद्योग, साखर, वनस्पति, कापूस, ताग इत्यादी विविध उद्योग प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. हातमाग, सूतकाम, तेल दळणे, तांदूळ माळणे, इत्यादीसारखे विविध लघु उद्योग तसेच कुटीर उद्योग त्यांच्या कच्च्या मालासाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. यावरून विकास उद्योगात कृषी क्षेत्राचे महत्त्व सूचित होते आणि दिसून येते.

५.६ आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील महत्त्व :-

भारताचा परकीय व्यापार कृषी क्षेत्राशी निगडित आहे. एकूण निर्यात उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा १४.७% आहे. त्यासोबतच कृषी क्षेत्राने पुरविलेल्या कच्च्या मालाचा वापर करून बनवलेल्या मालाचा भारताच्या निर्यातीत जवळपास २०% वाटा आहे.

६ भारतातील शेतीच्या समस्या:

६.१ लहान आणि खंडित जमीन धारणा-

भारतात लहान आणि खंडित जमीनधारणा ही शेतकऱ्यांसमोरील प्रमुख समस्या आहे. वर्षानुवर्षे जमिनीचा आकार कमी होत आहे. सन १९७०-७१ मध्ये जमीन धारणेचा सरासरी आकार २.२८ हेक्टर होता तो २०१०-११ मध्ये १.१५ हेक्टर इतका खाली आला.

६.२ दर्जेदार बियाणांची उपलब्धता-

शेतकऱ्यांना प्रचंड भावामुळे चांगले व सुधारित बियाणे लहान व मध्यम उपलब्ध होत नाही. पिकाचे उच्च उत्पादन मिळविण्यासाठी आणि कृषी उत्पादनात सतत वाढ होण्यासाठी बियाणे अत्यंत महत्त्वाचे आणि मूलभूत निविष्टा आहेत.

६.३ सिंचनाची समस्या

भारत हा दुसऱ्या क्रमांकाचा सिंचन असलेला देश आहे. जगात फक्त एक तृतीयांश पीक क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. भारतात पाऊस अनिश्चित, अविश्वसनीय आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना सिंचनाचा प्रश्न भेडसावत आहे.

६.४ खते, बायोसाइड आणि खते

हजारो वर्षांपासून भारतीय माती भरपाईची काळजी न घेता पिके वाढवण्यासाठी वापरली जात आहे. दमछाक होते तसेच मातीची झीज होते. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होते. जवळपास सर्वच पिकांचे उत्पादन जगभर सर्वात कमी आहे. ही एक अतिशय गंभीर समस्या आहे जी अधिक खत आणि खतांचा वापर करून सोडवता येऊ शकते. मातीसाठी सर्वोत्तम खत हे शेण आहे परंतु त्याचा वापर मर्यादित आहे कारण बहुतेक शेण स्वयंपाकघरात इंधन म्हणून वापरले जाते. रासायनिक खते महाग असल्याने गरीब शेतकरी जास्त वापर करू शकत नाहीत.

६.५ मातीची धूप-

वारा आणि पाण्यामुळे बहुसंख्य सुपीक जमिनींच्या मातीची धूप होते. त्याच्या मूळ प्रजननासाठी या क्षेत्रावर योग्य उपचार आणि पुर्नसंचयित करणे आवश्यक आहे.

६.६ यांत्रिकीकरणाचा अभाव

शेतीची कामे मानवी हाताने साधी, पारंपरिक साधने तसेच लाकडी नांगर, विळा यांसारखी अवजारे वापरून केली जातात. लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांकडून नांगरणी, पेरणी, सिंचन, पातळ आणि छाटणी, तण काढणे, कापणी, मळणी आणि पिकांची वाहतूक यामध्ये यंत्रांचा कमी किंवा कोणताही वापर केला जात नाही. याचा परिणाम मानवी श्रमाचा प्रचंड अपव्यय आणि दरडोई श्रमशक्ती कमी उत्पन्नात होतो. त्यामुळे कृषी कार्याचे यांत्रिकीकरण करण्याची तात्काळ गरज आहे जेणेकरून श्रमशक्तीचा अपव्यय टाळता येईल आणि शेती सोयीस्कर तसेच कार्यक्षम होईल.

६.७ साठवणुकीची अपुरी सोय-

ग्रामीण भागात साठवणुकीच्या सुविधा उपलब्ध नाहीत किंवा त्या अपुऱ्या आहेत. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांनी कापणीनंतर ताबडतोब प्रचलित बाजारभावात विकणे आवश्यक आहे जे खूप कमी आहे. अशा प्रकारच्या विक्रीमुळे त्यांचे उत्पन्न वैध ठरते.

६.८ वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव-

भारतातील शेतकऱ्यांसमोरील मोठी समस्या स्वस्त तसेच कार्यक्षम वाहतूक साधनांचा अभाव ही आहे. सध्याच्या परिस्थितीतही अनेक गावे मुख्य रस्त्यांनी आणि बाजार केंद्रांशी जोडलेली नाहीत. ग्रामीण भागातील बहुतांश रस्ते हे बैलगाडीचे रस्ते असून पावसाळ्यात ते निरुपयोगी ठरतात. या परिस्थितीत शेतकरी आपला शेतमाल मुख्य बाजारपेठेत नेऊ शकत नाहीत म्हणून त्यांना आपला शेतमाल स्थानिक बाजारपेठेत अत्यंत कमी किमतीत विकावा लागतो.

६.९ कृषी विपणन समस्या-

ग्रामीण भारतामध्ये शेतीमालाच्या विपणनाची स्थिती अत्यंत वाईट आहे. विपणनाच्या सुविधा नसल्यामुळे शेतकरी आपला शेतमाल कमी किमतीत विकण्यासाठी स्थानिक व्यापाऱ्यांवर तसेच मध्यस्थांवर अवलंबून आहेत. बहुतांश घटनांमध्ये शेतकऱ्यांना

त्यांच्या मालाची विक्री करण्यास भाग पाडले जाते. छोट्या गावातील शेतकरी आपले उत्पादन सावकाराला विकतात ज्यांच्याकडून ते नियमितपणे पैसे घेतात. त्यामुळे बाजारपेठेची उपलब्धता आणि मध्यस्थांकडून होणारी पिळवणूक हीदेखील शेतकऱ्यांसमोरील मोठी समस्या आहे.

६.१० शेतीमध्ये अस्थिरता

शेतीमध्ये अस्थिरता नैसर्गिक संकटांमुळे आहे. भारतात दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, पिकावरील रोगांमुळे शेतीमध्ये अस्थिरता येते. शेतीतील अस्थिरतेमुळे कृषी उत्पन्नात अस्थिरता येते.

६.११ भांडवलाची कमतरता

औद्योगिक क्षेत्राप्रमाणे कृषी क्षेत्रालाही भांडवलाची गरज असते. कृषी विकासासाठी भांडवल ही अत्यावश्यक बाब आहे. हे भांडवल शेतकरी सिंचन सुविधेचा विकास, शेती उपकरणे खरेदी, विहीर बांधणे, कूपनलिका इत्यादीसाठी गुंतवले जाते. साधारणपणे शेतकरी सावकाराकडून आपले भांडवल उभे करतात. सावकार भांडवलावर जास्त व्याज आकारतात. आता दिवसेंदिवस बँका शेतकऱ्यांना कर्ज देत आहेत परंतु त्यांना त्याबद्दल माहिती नाही आणि त्यांच्याकडे ज्ञानाचा अभाव आहे.

६.१२ क्रॉपिंग पॅटर्न

पीकपद्धती बदलणे हा देखील शेतकऱ्यांसमोरील एक समस्या आहे. ठराविक अंतराने पीक पद्धती बदलली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या पीक पद्धतीची माहिती नसल्याने त्यांचे नुकसान होते.

६.१३ शेतमजुरीची किंमत आणि उपलब्धता

आजकालचे सुशिक्षित लोक शेतीत काम करायला तयार नाहीत. कृषी क्षेत्राला मजुरांच्या उपलब्धतेची समस्या भेडसावत आहे. मजुरांच्या कमतरतेमुळे मजुरीचा खर्च वर्षानुवर्षे वाढत आहे. सामान्यतः शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील सदस्यालाही श्रमिक मानले जाते.

७. सिएसिपी द्वारे प्रदान केलेल्या खर्चाच्या घटकांची सूची:

निवडलेल्या पिकांच्या लागवडीचा खर्च आणि उत्पादन खर्चाची गणना करण्यासाठी खर्चाचे खालील घटक विचारात घेतले जातात. लागवडीचा अंदाजित खर्च काढण्याचे सूत्र कृषी खर्च आणि किमती आयोगाकडून (सिएसिपी) प्राप्त झाले आहे. त्यासोबत संशोधकाने विक्री आणि वितरण खर्च घेतला आहे जो सिएसिपी द्वारे विचारात घेतला जात नाही ज्यामध्ये पॅकेजिंग खर्च, वाहतूक खर्च आणि बाजार समितीमधील विक्री खर्च यांचा समावेश आहे.

१. मानवी कामगार (भाड्याने घेतलेले)
२. मानवी श्रम (कुटुंब)
३. बैल मजूर (भाड्याने)
४. बैल मजूर (मालकीचे)
४. मशीन कामगार (भाड्याने घेतलेले)
५. मशीन कामगार (मालकीचे)

६. बियाणे
७. खत
८. खत
९. कीटकनाशके
१०. सिंचन (पाणी + वीज शुल्क)
११. पीक विमा
१२. कार्यरत भांडवलावरील व्याज
१३. विविध
१४. स्वतःच्या जमिनीचे भाडे मूल्य
१५. भाड्याने दिलेल्या जमिनीवर दिलेले भाडे
१६. जमीन महसूल, उपकर आणि कर
१७. फार्म बिल्ड्स आणि इम्प्लिमेंट्सचे अवमूल्यन
१८. स्थिर भांडवलावरील व्याज
१९. पॅकेजिंग खर्च
२०. वाहतूक खर्च
२१. बाजार समितीमधील विक्री खर्च

८. कृषी किंमत आणि धोरण:-

विविध कृषी वस्तूंच्या किंमती ही मुख्यतः कृषीप्रधान असलेल्या देशांतील देशाच्या सामान्य अर्थव्यवस्थेची साक्ष आहे. शेतीमालाच्या किंमतींमध्ये सतत वाढ झाल्याने चलनवाढीची प्रवृत्ती दिसून येते जी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम दर्शवते. शेतीमालाच्या किंमती कमी होणे हे उत्पादकांच्या सामान्य हिताचेही नाही कारण त्यामुळे अधिक उत्पादन करण्याच्या त्यांच्या प्रोत्साहनावर अंकुश निर्माण होतो. शेतीमालाच्या किंमती घसरल्याने उत्पादित मालाचा एकूण पुरवठा आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात घट होते. त्यामुळे भारतासारख्या देशांनी शेतीमालाच्या किंमती स्थिर ठेवणे इष्ट आहे. सर्व वस्तूंच्या किंमतीवर मागणी आणि पुरवठ्यावर परिणाम होतो, त्याप्रमाणे शेतीच्या किंमतीही मागणी आणि पुरवठा घटकांवर परिणाम करतात.

९. शेतीमालाच्या किंमतीतील चढउतारांची कारणे-

शेतीमालाच्या किंमतीत चढ-उतार होण्यासाठी विविध कारणे जबाबदार आहेत. हे पुढीलप्रमाणे आहेत.

शेतीमालाच्या भावातील चढउताराची कारणे			
१.	कृषी उत्पादनातील तफावत	४	शेतकऱ्यांचे अज्ञान
२	खर्च आणि किंमतींमध्ये वेळ अंतर	५	मागणी आणि पुरवठ्याचे समायोजन न करणे
३	विपणन अटी	६	आर्थिक कारणे

(लेखी आणि सिंग 2013)

१०. शेतीच्या किंमतीतील चढउतारांचे परिणाम-

शेतमालाच्या किमतीतील चढ-उताराचा शेतकऱ्यांवर आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होतो. हे पुढीलप्रमाणे आहेत-

अ.क्र.	शेतीमालाच्या किमतीतील चढ-उताराचे परिणाम
१.	उत्पन्नावर परिणाम
२	शेतीतील अकार्यक्षमता
३	उत्पादनासाठी कोणतेही प्रोत्साहन नाही
४	आत्मविश्वास कमी होणे
५	सातत्य नाही
६	आर्थिक अपव्यय
७	कमी राहणीमान

(लेखी आणि सिंग २०१३)

११. किंमतींचे स्थिरीकरण:-

कृषी क्षेत्रातील शेतमालाच्या किमतीतील चढ-उतार हा गंभीर प्रश्न असून तो शेतकऱ्यांसाठी अत्यंत घातक आहे, हा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक देशाच्या किंमत धोरणाचा उद्देश शेतीमालाच्या किमती स्थिर करणे हा आहे. बाऊर आणि यामी यांच्या मते “स्थिरीकरणाचा संदर्भ बहुतेक वेळा उत्पन्नाची देखरेख किमान एका विशिष्ट स्तरावर सूचित करतो म्हणजे उत्पन्नाच्या मजल्यावरील सेटिंगची कल्पना केली जाते इतर वेळी हा शब्द उत्पन्न वाढीसाठी वापरला जातो आणि इतर वेळी. टाईम स्टॅंबिलायझेशनचा अर्थ उत्पन्नावर कमाल मर्यादा लादण्यासाठी वापरली जाते, म्हणजे किंमती किंवा उत्पन्नाच्या कमाल पातळीचे डाय प्रिस्क्रिप्शन”शेतमालाच्या किमती स्थिर करणे म्हणजे शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी विस्तृत आणि सतत होणारे चढ-उतार गुळगुळीत करणे. पण ते स्थिर उत्पन्न मोलाचे असले पाहिजे. शेतकऱ्याला त्याच्या गुंतवणुकीतून योग्य परतावा मिळण्याची वाजवी संधी सुनिश्चित करून प्रगतीशील शेतीचा मार्ग मोकळा केला पाहिजे. शेतीमालाच्या किमतींचे स्थिरीकरण म्हणजे अन्नधान्याच्या किमती अकृषिक वस्तूंच्या किमतींच्या तुलनेत स्थिर होणे. शेतीमालाच्या किमती स्थिर करणे याचा अर्थ एका हंगामात चढ-उतारातून बाहेर काढणे असा नाही की दर वर्षानुवर्षे भाव स्थिर ठेवणे. वर्षानुवर्षे चढउतार कमी करणे हे आपल्याला लक्षात ठेवावे लागेल. किंमत स्थिरीकरण कोणत्याही अक्षम किंवा अकार्यक्षम शेतकऱ्याला समृद्ध करणार नाही, परंतु वाजवी कार्यक्षम शेतकऱ्याची नासाडी नक्कीच टाळेल.

१२. प्रमुख पिकांचे अखिल भारतीय अंदाजित क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता:

तक्ता क्रमांक-1

प्रमुख पिकांचे अखिल भारतीय अंदाजित क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता

(वर्ष 2019-20 साठी)

पिके		क्षेत्रफळ (दशलक्ष हेक्टरमध्ये)	उत्पादन (दशलक्ष टनांमध्ये)	उत्पादकता (किलो. हेक्टर)
ज्वारी	खरीप	१.६७	१.७२	१०१९

	रबी	२.७९	२.६६	९५२
	एकूण	४.४८	४.३८	९७७
बाजरी	खरीप	६.७७	८.९	१३१४
	खरीप	७.४५	१९.८६	२६६६
मका	रबी	१.५५	८.२२	५२८७
	एकूण	९	२८.०८	३११८
तूर (अरहर)	खरीप	४.३	३.६९	८५७
हरभरा	रबी	१०.३	११.२२	१०९०
	खरीप	३.६४	१.७२	४७३
उडीद	रबी	०.७	०.५३	७५९
	एकूण	४.३	२.२५	५१९
	खरीप	३.४३	१.७७	५१६
मूग	रबी	०.८३	०.५	५९७
	एकूण	४.२६	२.२७	५३२
सोयाबीन	खरीप	१२.१४	१३.६३	११२२
	खरीप	०.११	०.०८	७१४
सूर्यफूल	रबी	०.१८	०.१८	९८७
	एकूण	०.२९	०.२६	८८४
कापूस	खरीप	१३.२८	३४.८९	४४७

(स्रोत- CACP अहवाल २०२०-२१)

वरील तक्त्यामध्ये २०१९-२० या वर्षातील मुख्य पिकांचे अखिल भारतीय अंदाजित क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता दर्शविली आहे. ज्वारी पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ४.४८ दशलक्ष हेक्टर होते. अंदाजे उत्पादन ४.३८ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ९७७ किलो प्रति हेक्टर होती. बाजरा पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ६.७७ दशलक्ष हेक्टर होते. अंदाजे उत्पादन २८.०८ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता १३१४ किलो प्रति हेक्टर होती. मका पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ९ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन ८.९ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ३११८ किलो प्रति हेक्टर होती. तूर पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ४.३ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन ३.६९ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ८५७ किलो प्रति हेक्टर होती. हरभरा पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र १०.३ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन ११.२० दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता १०९० किलो प्रति हेक्टर होती. उडद पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ४.३४ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन २.२५ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ५१९ किलो प्रति हेक्टर होती. मूग पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ४.२६ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन २.२७ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ५३२ किलो प्रति हेक्टर होती. सोयाबीन पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र १२.१४ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन १३.६३ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ११२२ किलो प्रति हेक्टर होती. सूर्यफूल पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र ०.२९ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन ०.२६ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता

प्रा. संदे राजेसाहेब नबी

८८४ किलो प्रति हेक्टर होती. कापूस पिकाखालील एकूण अंदाजित क्षेत्र १३.२८ दशलक्ष हेक्टर होते, अंदाजे उत्पादन ३४.८९ दशलक्ष टन होते आणि उत्पादकता ४४७ किलो प्रति हेक्टर होती. तर वरील तक्त्यावरून असे दिसून आले की कापूस, सोयाबीन आणि हरभरा या पिकांखालील क्षेत्र इतर पिकांच्या तुलनेत जास्त आहे आणि तूर, ज्वारी, उडीद आणि मूग या पिकांखालील क्षेत्र इतर पिकांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे.

१३. महाराष्ट्रातील निवडक पिकांच्या लागवडीच्या खर्चाचे विभाजन:

तक्ता क्रमांक-२, महाराष्ट्रातील निवडक पिकांच्या लागवडीच्या खर्चाचे विभाजन (वर्ष २०१७-१८) (रु. प्रति हेक्टर)

खर्च वस्तू	ज्वारी	बाजरी	मका	तूर	मूग	उडीद	सोयाबीन	कापूस
ऑपरेशनल कॉस्ट	३५७६२	34788	५२५७८	६५०३०	३१८४८	३११३४	३५९४१	६३२७५
मानवी श्रम								
प्रासंगिक	९६७०	१११५२	८०७८	१४०९१	८७२५	६७१५	७६८०	१६९२८
संलग्न	२४७	११२	१२२	३७१	८१	१४	४७९	३८२
कुटुंब	७८०३	५१८१	७५२९	१५२००	५४६८	६२१७	३९३४	१२१३७
एकूण	१७७२०	१६४४५	१५७२९	२९६६२	१४२७४	१२९४५	१२०९४	२९४४६
बैलाची मजुरी								
नियुक्त केलेले	५२२	६१५	८५७	२८३२	१७२८	१७८५	१४००	२३२७
मालकीचे	३३३२	१६२५	६३५१	४४९५	१९८३	१८३७	३८२०	४८६२
एकूण	३८५३	२२४०	७२०८	७३२७	३७११	३६२२	५२२०	७१८९
यंत्र आणि कामगार								
नियुक्त केले आहे	५३८५	८५९१	९६४९	९५१६	४९७७	६४४५	६००५	४९१७
मालकीचे	८७८	१८८६	१९५४	६५९	१४६०	७६०	४९३	७८६
एकूण	६२६४	१०४७७	११६०३	१०१७६	६४३७	७२०५	६४९८	५७०३
बियाणे	४७७	१०५९	३९०६	२१९९	१७४८	१६५३	४१५६	३१३८
रासायनिक खते आणि शेणखत								
रासायनिक खते	३४६१	१८७८	८६१९	४९२९	२२३१	२८९७	३००७	८२९२
शेणखत	६८	०	३३	६३२	१०२७	११८	३११	८७७
एकूण	३५२९	१८७८	८६५२	५५६१	३२५९	३०१५	३३१८	९१६९
इतर कच्चा माल								
कीटकनाशके	१२	०	४८	७४१८	९६४	१३०३	१७४९	३८८६
सिंचन शुल्क	२८२८	१२३६	१४५१	६५९	११६	५६८	१८४	२७४२
पीक विमा	५	०	०	६३	६	२	१४९	२८५
कंत्राटदारांना पेमेंट	१९६	५२५	२५२८	१७५	४६०	०	१५००	८

खेळत्या भांडवलावर व्याज	८४७	८९७	१३६५	१५१०	७९९	७५५	९७०	१५५०
नानाविध	३१	३०	८८	२८१	७३	६५	१०४	१५९
पक्की किंमत	१४४८१	१३६९९	२२१७३	२२७०२	१००७४	६९८४	१०२१४	१९६५७
मालकीच्या जमिनीचे भाडे मूल्य	६६८३	६९३४	१३५९७	१४०८४	४७०३	५०६९	५९२६	१०७८७
जमीन महसूल उपकर आणि कर	३८	१७	२३	६३	२६	२७	२७	३४
अवजारे आणि शेत इमारतींवर घसारा	७०७	५७६	६६८	१३९४	५९४	३०४	६८९	१०५७
स्थिर भांडवलावर व्याज	७०५३	६१७२	७८८५	७१६०	४७५०	१५८४	३५७१	७७७९
एकूण किंमत	५०२४२	४८४८६	७४७५१	८७७३२	४१९२२	३८११८	४६१५४	८२९३२
उत्पन्न (क्विंटलमध्ये)	११	२१	६८	१९	६	७	१३	१५

(स्रोत- CACP अहवाल २०२०-२१)

वरील तक्त्यामध्ये २०१७-१८ या वर्षासाठी महाराष्ट्रातील निवडक पिकांच्या लागवड खर्चाचे विभाजन दाखवले आहे. ज्वारी पिकाच्या बाबतीत एकूण परिचालन खर्च प्रति हेक्टर ३५७६२, निश्चित खर्च १४४८१ आणि एकूण खर्च ५०२४२ प्रति हेक्टर होता. ज्वारी पिकाचे उत्पादन हेक्टरी ११ क्विंटल होते. बाजरा पिकाच्या बाबतीत एकूण परिचालन खर्च प्रति हेक्टर ३४७८८, निश्चित खर्च १३६९९ आणि एकूण खर्च ४८४८६ प्रति हेक्टर होता. बाजरी पिकाचे उत्पादन २१ क्विंटल प्रति हेक्टर होते. मका पिकाच्या बाबतीत एकूण परिचालन खर्च प्रति हेक्टर ५२५७८, निश्चित खर्च २२१७३ आणि एकूण खर्च ७४७५१ प्रति हेक्टर होता. मका पिकाचे उत्पादन हेक्टरी ६८ क्विंटल होते. तूर पिकाच्या बाबतीत प्रति हेक्टर एकूण परिचालन खर्च ६५०३०, निश्चित खर्च २२७०२ आणि एकूण खर्च ८७७३२ प्रति हेक्टर होता. तूर पिकाचे उत्पादन प्रति हेक्टर १९ क्विंटल होते. मूग पिकाच्या बाबतीत एकूण परिचालन खर्च प्रति हेक्टर ३१८४८, निश्चित खर्च १००७४ आणि एकूण खर्च ४१९२२ प्रति हेक्टर होता. मूग पिकाचे उत्पादन प्रति हेक्टर ६ क्विंटल होते. उडद पिकाच्या बाबतीत एकूण परिचालन खर्च प्रति हेक्टर ३११३४, निश्चित खर्च ६९८४ आणि एकूण खर्च ३८११८ प्रति हेक्टर होता. उडीद पिकाचे उत्पादन प्रति हेक्टर ७ क्विंटल होते. सोयाबीन पिकाच्या बाबतीत प्रति हेक्टर एकूण परिचालन खर्च ३५९४१, निश्चित खर्च १०२१४ आणि एकूण खर्च ४६१५४ प्रति हेक्टर होता. सोयाबीन

पिकाचे उत्पादन प्रति हेक्टर १३ क्विंटल होते. कापूस पिकाच्या बाबतीत प्रति हेक्टर एकूण परिचालन खर्च ६३२७५, निश्चित खर्च १९६५७ आणि एकूण खर्च ८२९३२ प्रति हेक्टर होता. कापूस पिकाचे उत्पादन हेक्टरी १५ क्विंटल होते.

१४. भारतातील निवडक पिकांचे एमएसपी:

तक्ता क्रमांक-3, निवडलेल्या पिकांचा एमएसपी

अ.क्र.	पिके	२०१९-२०	२०२०-२१	वाढ (रु.)
१	ज्वारी- (संकरित)	२५५०	२६२०	७०
२	ज्वारी- (मालदांडी)	२५७०	२६४०	७०
३	बाजरी	२०००	२१५०	१५०
४	मका	१७६०	१८५०	९०
५	तूर (अरहर)	५८००	६०००	२००
६	मूग	७०५०	७१९६	१४६
७	उडीद	५७००	६०००	३००
८	सूर्यफूल	५६५०	५८८५	२३५
९	सोयाबीन	३७१०	३८८०	१७०
	मध्यम स्टेपल			२६०
१०	कापूस	५२५५	५५१५	
११	लांब स्टेपल कापूस	५५५०	५८२५	२७५

(स्रोत- सिएसपी अहवाल २०२०-२१)

वरील सारणी २०१९-२० आणि २०२०-२१ या वर्षासाठी निवडलेल्या पिकांची किमान आधारभूत किंमत दर्शवते आणि गेल्या वर्षीच्या तुलनेत MSP मध्ये झालेली वाढ देखील दर्शवते. हायब्रीड ज्वारीचा एमएसपी २०१९-२० मध्ये २५५० आहे आणि २०२०-२१ साठी तो २६२० आहे म्हणजे गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ७० ने वाढला आहे. मालदांडी ज्वारचा एमएसपी २०१९-२० मध्ये २५७० आहे आणि २०२०-२१ साठी २६४० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ७० ने वाढला आहे. बाजराचा एमएसपी २०१९-२० मध्ये २००० आहे आणि २०२०-२१ साठी २१५० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १५० ने वाढला आहे. २०१९-२० मध्ये मक्याचा MSP १७६० आहे आणि २०२०-२१ साठी १८५० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ९० ने वाढला आहे. २०१९-२० मध्ये तूरचा MSP ५८०० आहे आणि २०२०-२१ साठी ६००० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २०० ने वाढला आहे. २०१९-२० मध्ये तूरचा MSP ५८०० आहे आणि २०२०-२१ साठी ६००० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २०० ने वाढला आहे. २०१९-२० मध्ये मूगचा MSP ७०५० आहे आणि २०२०-२१ साठी ७१९६ आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १४६ ने वाढला आहे. उडदाचा एमएसपी २०१९-२० मध्ये ५७०० आहे आणि २०२०-२१ साठी ६००० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ३०० ने वाढला आहे. सन २०१९-२० मध्ये सूर्यफुलाचा MSP ५६५० आहे आणि २०२०-२१ साठी ५८८५ आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २३५ ने वाढला आहे. सोयाबीनचा एमएसपी सन २०१९-२० मध्ये ३७१० आहे

आणि २०२०-२१ साठी ३८८० आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १७० ने वाढला आहे. २०१९-२० मध्ये मध्यम स्टेपल कॉटनचा MSP ५२५५ आहे आणि २०२०-२१ साठी ५२५५ आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २६० ने वाढला आहे. लाँग स्टेपल कॉटनचा एमएसपी सन २०१९-२० मध्ये ५५५० आहे आणि २०२०-२१ साठी ५८२५ आहे तो गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २७५ ने वाढला आहे.

१५. निष्कर्ष:

शेतीमध्ये किंमत आणि किंमत ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे. आता जीडीपीमध्ये शेतीचा एक दिवसाचा वाटा वर्षानुवर्षे कमी होत आहे. त्यामुळे प्रारूप क्षेत्रात शेतीचे क्षेत्र उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक पाठबळ देणे गरजेचे आहे. आकडेवारीच्या एकूण विश्लेषणातून असा निष्कर्ष निघाला की अभ्यास क्षेत्रातील बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक आणि अल्प शेतकरी आहेत. निवडलेल्या पिकांची किंमत पिकांना मिळणाऱ्या किमतीपेक्षा जास्त असते. जमिनीच्या आकारानुसार निवडलेल्या पिकांची किंमत कमी होते. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत प्रति एकर खर्च जास्त असतो. प्रति क्विंटल उत्पादन खर्च प्रति क्विंटल दरापेक्षा जास्त आहे. निवडलेल्या पिकांच्या किंमती लागवडीच्या खर्चापेक्षा कमी आहेत. बाजारभाव MSP पेक्षा जास्त असावा पण प्रत्यक्ष व्यवहारात बाजारभाव MSP पेक्षा कमी असतो. बहुसंख्य शेतकरी आपला माल APMC मध्ये विकतात आणि सरकारी फेडरेशनला माल विकण्याच्या गंभीर अटींमुळे ते आपला माल सरकारी फेडरेशनला विकत नाहीत. MSP बद्दल फारच कमी शेतकऱ्यांना माहिती आहे. अभ्यासाखालील क्षेत्रात शेतकरी मूल्यवर्धन वापरत नाहीत. बहुसंख्य शेतकरी चांगले बाजारभाव मिळविण्यासाठी शेतमालाची प्रतवारी, साठवणूक, प्रक्रिया आणि कायापालट करत नाहीत. अपुरे भांडवल, पाणी/सिंचन सुविधांची उपलब्धता नसणे, शेतमजुरांची उपलब्धता नसणे, यंत्रमाग कामगार वेळेत उपलब्ध नसणे, किमान आधारभूत किमती न मिळणे, बियाणे, खते आणि कीटकनाशके आणि कीटकनाशके यांच्या प्रचंड किमती, नैसर्गिक आपत्ती, सीडर्सची उपलब्धता आणि उपलब्धता नसणे. वेळेत, रात्रीच्या वेळी वीज वाहणे, पिकांच्या विक्रीतून कमी उत्पन्न, सुधारित वाणांचे बियाणे न मिळणे, कमी दर्जाचे बियाणे किंवा बियाणांचा दुप्पटपणा, मालाचे मार्केटिंग, कमी उत्पादकता, अनिश्चित आणि असमान पाऊस, शेतमालाच्या किमतीबाबत अनभिज्ञता. इत्यादी अभ्यासाधीन क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या आहेत.

१६. संदर्भ:

1. Arora R. C. (1976) Development of Agricultural and Allied Sector, S Chand and Company. New Delhi.
2. Government of Maharashtra. (2014). Handbook of basic statistics of Maharashtra state, Mumbai: Government printing office.
3. Government of Maharashtra. (2014-15). Economic survey of Maharashtra, Mumbai: Government printing office.
4. Government of Maharashtra. (2013-14), Maharashtra at a glance. Mumbai: Government printing office.

5. Commission on agricultural costs and prices, price policy for kharif crops the marketing session 2019-20.
6. Commission on agricultural costs and prices, price policy for kharif crops the marketing session 2020-21.
7. Anjani kumar, K.M., Singh and shradhajali singh, (2010). Institutional Credit to Agriculture Sector in India: status, Performance and Determinants. Agriculture Economics Research Review, 23:253-264.
8. Sen, Abhijit, and M. S. Bhatia (2004), "Cost of Cultivation and Farm Income", Volume 14, in State of the Indian Farmer: A Millennium Study, Academic Foundation in association with Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Government of India.
9. Rath (1960), A Critical Review of Research in Agricultural Economics in India, Poona University, Poona, cited in Shah (1971, p. 2).
10. Shah, C. H. (1971), A Survey of Research in Agricultural Economics in India, Department of Economics, University of Bombay.
11. <http://www.agrico.nic.in>
12. <http://www.indiastat.com>
13. <https://cacp.dacnet.nic.in/>